AARSH BOOKS

संस्कृत सुबोध

Class 7

Teacher's Resource Book

संस्कृत सुबोध-7

1 वन्दना

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) क् + आ + म् + आ + न् + अ + व् + आ + प् + न् + ओ + त् + उ

(ख) ए + क् + अ + स् + अ + न् + श्र् + अ + य् + अ + द् + उ + र् + ल् + अ + भ् + अ + म्

(ग) अ + न् + न् + अ + म् + अ + श् + न् + आ + म् + इ

(घ) म् + ऋ + त् + य् + ओ + र् + म् + आ + अ + म् + ऋ + त् + अ + म्

3. (क) मृत्योर्माऽमृतं गमय।

(ख) यत् स्वप्ने अन्नमश्नामि न प्रातरधिगम्यते।

(ग) असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय।

(घ) उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।

4. (क) नन्दति, अनन्दत् (ख) आनयति, आनयत्

(ग) नृत्यति, अनृत्यत् (घ) नमति, अनमत्

(ङ) अस्ति, असत् (च) धावति, अधावत्

(छ) गच्छति, अगच्छत् (ज) लिखति, अलिखत्

5. (क) मा, (ख) अद्यैव, (ग) एकदा, (घ) परस्परम्, (ङ) यथा, (च) च, (छ) एव, (ज) न।

6. (क) जागरणे-स्वप्ने (ख) एकत्र-सर्वत्र

(ग) तम:-ज्योति: (घ) प्रात:-सायम्

(ङ) दिवा-रात्रि:

7. (क) तमसो, (ख) अवाप्नोत, (ग) अमृताम्, (घ) भद्राणि, (ङ) नन्दतु, (च) दृश्यते, (छ) वरानि, (ज) दुर्लभानि।

8. (क) सद्गमय, (ख) ज्योतिर्गमय, (ग) सूर्य:, (घ) सूर्य:, (ङ) अन्नमश्नामि।

9. (क) द्यौश्च पृथिवी च न बिभीत:।

(ख) परस्परविरोधिन्यो: परासुव स्त:।

(ग) वन्दनाया: प्रथमे मन्त्रे सूर्य: प्रार्थना कृता।

❒ क्रियाकलापम्

1. **क्रियापद् अश्नामि–धातु-अश्**

लट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अश्नाति	अश्नीत:	अश्नन्ति
मध्यम	अश्नासि	अश्नीथ:	अश्नीथ
उत्तम	अश्नामि	अश्नीव:	अश्नीम:

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अश्निष्यति	अश्नीष्यत:	अश्निष्यन्ति
मध्यम	अश्निष्यसि	अश्नीष्यथ:	अश्नीष्यथ
उत्तम	अश्निष्यामि	अश्नीष्यव:	अश्नीष्यम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आश्नात्	आश्नीताम्	आश्नन्
मध्यम	आश्ना:	आश्नीतम्	आश्नीत
उत्तम	आश्नाम्	आश्नीव	आश्नीम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अश्नातु/अश्नीतात्	अश्नीताम्	अश्नन्तु
मध्यम	अशान	अश्नीतम्	अश्नीत
उत्तम	अश्नानि	अश्नाव	अश्नाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अश्नीयात्	अश्नीयाताम्	अश्नीयु:
मध्यम	अश्नीया:	अश्नीयातम्	अश्नीयात
उत्तम	अश्नीयाम्	अश्नीयाव	अश्नीयाम

क्रियापद नन्दतु धातु-नन्द्

लट्लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	नन्दति	नन्दत:	नन्दन्ति
मध्यम	नन्दसि	नन्दथ:	नन्दथ
उत्तम	नन्दामि	नन्दाव:	नन्दाम:

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	नन्दिष्यति	नन्दिष्यत:	नन्दिष्यन्ति
मध्यम	नन्दिष्यसि	नन्दिष्यथ:	नन्दिष्यथ
उत्तम	नन्दिष्यामि	नन्दिष्याव:	नन्दिष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अनन्दत्	अनन्दताम्	अनन्दतु
मध्यम	अनन्दः	अनन्दतम्	अनन्दत
उत्तम	अनन्दम्	अनन्दाव	अनन्दाम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	नन्दतु	नन्दताम्	नन्दन्तु
मध्यम	नन्द	नन्दतम्	नन्दत
उत्तम	नन्दानि	नन्दाव	नन्दाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	नन्देत्	नन्देताम्	नन्देयुः
मध्यम	नन्देः	नन्देतम्	नन्देत
उत्तम	नन्देयम्	नन्देव	नन्देम

2. 'श्री' शब्द के रूप

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	श्री	श्रियौ	श्रियः
द्वितीया	श्रीम्	श्रियौ	श्रीः
तृतीया	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
चतुर्थी	श्रियै	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
पञ्चमी	श्रियाः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
षष्ठी	श्रियाः	श्रियोः	श्रीणाम्
सप्तमी	श्रियाम्	श्रियोः	श्रीषु

❑

2 दुर्बुद्धिः विनश्यति

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) (iii) कच्छपम्, (ख) (iv) कूर्मस्य,
(ग) (i) लम्बमानं कूर्मम्, (घ) (iii) स्थलात्।

3. (क) म् + अ + ह् + अ + द् + आ + श् + च् + अ + र् + य् + अ + म्

(ख) भ् + अ + क्ष् + अ + य् + इ + ष् + य् + आ + म् + इ
(ग) त् + अ + त् + क् + अ + र् + त् + त् + अ + व् + य् + अ + म्
(घ) म् + अ + त् + स् + य् + अ + क् + ऊ + र् + म् + आ + द् + ई + न्
(ङ) क् + आ + ष् + ठ् + अ + द् + अ + ण् + ड् + अ + म् + अ + ध् + य् + ए

4. (क) कूर्मः हंसौ (ख) हंसौ कूर्मः
(ग) हंसौ कूर्मः (घ) कूर्मः गोपालाः
(ङ) अपरः गोपालः कूर्मः (च) कूर्मः हंसौ
(छ) कूर्मः हंसौ

5. (क) कूर्मः हंसौ च एकस्मिन् सरसि निवसन्ति स्म।
(ख) केचित् धीवराः सरस्तीरे आगच्छन्।
(ग) कूर्मः अन्यत्र गन्तुम् इच्छति स्म।
(घ) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा गोपालकाः अधावन्।
(ङ) गोपालकाः अकथयन्—"वयं पतितं कूर्मं खादिष्यामः।"
(च) कूर्मः आकाशात् पतितः गोपालकैः मारितश्च।

6. (क) अभिनन्दति, (ख) प्रतिवसति स्म, (ग) इच्छामि, (घ) भक्षयिष्यामः, (ङ) उड्डीयते, (च) वदिष्यामि।

7. (क) वदति स्म। (ख) वदतः स्म। (ग) कथयतः स्म। (घ) पश्यन्ति स्म। (ङ) वदन्ति स्म। (च) धावन्ति स्म। (छ) कथति स्म। (ज) कथन्ति स्म।

8. (क) मगधदेशे फुल्लोत्पल नामस्य एकः तालाबः आसीत्।
(ख) तत्क्षणमेव कूर्मः दण्डात् भूमौ पतितः।
(ग) अहं यथा कथिष्यामि तथैव युवां कुरुतम्।
(घ) यदि त्वमुत्तरं दास्यसि तदा तव मरणं निश्चितम् अस्ति।
(ङ) काष्ठदण्डे लम्बमानं कूर्मम् गोपालकाः अपश्यन।

9. (क) धीवराः, (ख) कम्बुग्रीवः, (ग) आकाशमार्गेण, (घ) गोपालकाः, (ङ) धीवराः।

10. (क) युवाम् काष्ठदण्डम् एकं चञ्च्वा धारयताम्। अहम् काष्ठदण्डमध्ये अवलम्ब्य युवयोः पक्षबलेन सुखेन गमिष्यामि।
(ख) कच्छपः अन्यं ह्रदम गन्तुम् इच्छति।
(ग) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा गोपालकाः अवदन् च—हंहो!—महदाश्चर्यम्। हंसाभ्याम् सह कूर्मोऽपि उड्डीयते।
(घ) कूर्मः मित्रयोः वचनं विस्मृत्य अवदत्—"यूयं भस्म खादत्"।
(ङ) सङ्कटविकटयोः मित्रं कम्बुग्रीवनामकः कूर्मः आसीत्।
(च) धीवराः अकथयन्—वयं श्वः मत्स्यकूर्मादीन् मारयिष्यामः।
(छ) यदा कूर्मः मित्राभ्यां दत्तं वचनं विस्मृत्य, तदा कच्छपस्य मरणं निश्चितम्।

❒ क्रियाकलापम्

1. **कथ् धातु**

लट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	कथयति	कथयत:	कथयन्ति
मध्यम	कथयसि	कथयथ:	कथयथ
उत्तम	कथयामि	कथयाव:	कथयामि

लृट लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	कथयिष्यति	कथयिष्यत:	कथयिष्यन्ति
मध्यम	कथयिष्यसि	कथयिष्यथ:	कथयिष्यथ
उत्तम	कथयिष्यामि	कथयिष्याव:	कथयिष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
मध्यम	अकथय:	अकथयतम्	अकथयत
उत्तम	अकथयम	अकथयाव	अकथयाम

लोट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु
मध्यम	कथय	कथयतम्	कथयत
उत्तम	कथयानि	कथयाव	कथयाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	कथयेत्	कथयेताम्	कथमेयु:
मध्यम	कथये:	कथयेतम्	कथयेत
उत्तम	कथयेयम्	कथयेव	कथयेम

खाद् धातु

लट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	खादति	खादत:	खादन्ति
मध्यम	खादसि	खादथ:	खादथ
उत्तम	खादामि	खादाव:	खादाम:

लृट लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	खादिष्यति	खादिष्यत:	खादिष्यन्ति
मध्यम	खादिष्यसि	खादिष्यथ:	खादिष्यथ
उत्तम	खादिष्यामि	खादिष्याव:	खादिष्याम्

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अखादत्	अखादताम्	अखादन्
मध्यम	अखादः	अखादतम्	अखादत
उत्तम	अखादम्	अखादाव	अखादाम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	खादतु	खादताम्	खादन्तु
मध्यम	खाद	खादतम्	खादत
उत्तम	खादानि	खादाव	खादाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	खादेत्	खादेताम्	खादेयुः
मध्यम	खादेः	खादेतम्	खादेत
उत्तम	खादेयम्	खादेव	खादेम

2. छात्र स्वयं करें।

3. हिन्दी अनुवाद—यह कथा 'पंचतन्त्र' नामक पुस्तक से ली गई है। पंचतन्त्र के लेखक विष्णु शर्मा हैं। पाँचों तन्त्रों के समूह को पंचतन्त्र कहा जाता है। इस प्रकार पंचतन्त्र के पाँच भाग हैं—मित्रभेद (मित्रों में मनमुटाव एवं अलगाव), मित्रलाभ (मित्र प्राप्ति एवं उसके लाभ), सन्धि विग्रह (काकोलूनियम या कौवे एवं उल्लुओं की कथा), लब्ध प्रणाश (मृत्यु या विनाश के आने पर), अपरीक्षित कारक (जिसको परखा नहीं गया हो)। इस पाठ में बिना अवसर के बोलना सर्वनाश होता हुआ दर्शाया गया है। किंचित मौन कार्य सिद्ध करने वाला है। इस प्रकार कहा गया है—

मौन विद्वानों को विभूषित करता है, जबकि मूर्खों को यहाँ वहाँ कुछ भी कहना शोभित करता है। ❑

3 सुभाषितानि

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) (iii) सत्ये, (ख) (i) दाने, (ग) (iv) तपसि।

3. (क) क + ख (iv), (ख) क + ख (vi)
(ग) क + ख (i) (घ) क + ख (v)
(ङ) क + ख (iii) (च) क + ख (ii)।

4. (क) काभि: एव सहासीत?
(ख) का बहुरत्ना भवति?
(ग) कस्या संग्रहेषु त्यक्तलज्ज: सुखी भवेत्?
(घ) काभि: मैत्रीं कुर्वीत?
(ङ) लोके वशीकृति: का:?

5. (i) अन्नस्, (ii) रवि:, (iii) मूढै:, (iv) धान्येषु।
(i) पृथ्वी, (ii) वह्नि, (iii) वसुन्धरा, (iv) सुखी।
(i) रत्नानि, (ii) सत्येन, (iii) सङ्गतिम्, (iv) विद्याया:।

6. (क) सज्जनास्य सह एव तिष्ठयु:।
(ख) आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्ज: सुखी भवेत्।
(ग) पृथिव्यां विविधै: प्रकारस्य रत्नानि जलमन्नं।
(घ) मनुष्यं असद्भि: सह व्यवहार न कुरुयु:।

7.

(क) कृ	लट्	प्रथम	एकवचन
(ख) दृश, (पश्य),	लोट्	मध्यम	एकवचन
(ग) भू	विधिलिङ्	प्रथम	एकवचन
(घ) तिष्ठ्	लट्	प्रथम	एकवचन

8. (क) त्रीणि, (ख) पाषाणखण्डेषु, (ग) बहुरत्नानि, (घ) सद्भि: एव, (ङ) क्षमा, (च) वायु, (छ) विद्याया, (ज) क्षमया।

9. (क) बहुरत्ना वसुन्धरा विस्मय: न कर्तव्य:।
(ख) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि—दानं, सत्यं, क्षमां।
(ग) आहारे-व्यवहारे च त्यक्तलज्ज: सुखी भवेत्।
(घ) 'य: लज्जां त्यजति' स: पञ्च पदेन ज्ञायते।

❒ क्रियाकलापम्

1. **आ + चर् = आचर् धातु**

लट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आचरति	आचरत:	आचरन्ति
मध्यम	आचरसि	आचरथ:	आचरथ
उत्तम	आचरामि	आचराव:	आचराम:

लृट लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आचरिष्यति	आचरिष्यत:	आचरिष्यन्ति
मध्यम	आचरिष्यसि	आचरिष्यथ:	आचरिष्यथ
उत्तम	आचरिष्यामि	आचरिष्याव:	आचरिष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आचरत्	आचरताम्	आचरन्
मध्यम	आचर:	आचरतम्	आचरत
उत्तम	आचरम्	आचराव	आचराम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आचरतु	आचरताम्	आचरन्तु
मध्यम	आचर	आचरतम्	आचरत
उत्तम	आचरानि	आचराव	आचराम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आचरेत्	आचरेताम्	आचरेयुः
मध्यम	आचरे:	आचरेतम्	आचरेत
उत्तम	आचरेयम्	आचरेव	आचरेम

2. छात्र स्वयं करें। ❑

4 स्वावलम्बनम्

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. बाईस,	बत्तीस,	बयालीस
चौबीस,	तैंतीस,	तैंतालीस
पच्चीस,	चौंतीस,	चवालीस
अठाईस,	अड़तीस,	सैंतालीस
बीस,	तीस,	चालीस

❒ लिखितम्

2. (क) (ii) षट्त्रिंशत्, (ख) (ii) नव, (ग) (iv) स्वावलम्बने।

3. (क) त् + र् + अ + य् + अ + स् + त् + र् + इ + न् + श् + अ +त्
(ख) अ + ष् + ट् + आ + त् + र् + इ + न् + श् + अ + त्
(ग) च् + अ + त् + उ + श् + च् + अ + त् + व् + आ + र् + इ + न् + श् + अ + त्

4. (क) अधुना क: कोऽपि कर्मकर: नास्ति?
(ख) कस्या आवागमनं स्वयमेव भवति?

(ग) एकस्मिन् वर्गे कस्या छात्रा: अपठन्?

(घ) अहम् कस्य सुखं प्रतिदिनम् अनुभवामि?

(ङ) क: सामान्यकृषकस्य पुत्र: आसीत्?

5.

30 त्रिंशत्	31 एकत्रिंशत्	15 पञ्चदश	13 त्रयोदश
24 चतुर्विंशति:	40 चत्वारिंशत्	36 षट्त्रिंशत्	65 पञ्चषष्टि:
50 पञ्चाशत्	18 अष्टादश	74 चतुश्सप्तति:	58 अष्टपञ्चाशत्
28 अष्टाविंशति:	27 सप्तविंशति:	21 एकविंशति:	80 अशीति:

6. (क) कृष्णमूर्तिस्य वासगृहम् साधारणं आसीत्।

(ख) यदा-यदा ते अनुपस्थिता:, तदा-तदा त्वं कष्टम् भवति।

(ग) एक स्मिन् मासे त्रिंशत् एक त्रिंशत् वा दिनानि भवन्ति।

(घ) श्रीकण्ठस्य विशालं भवने चत्वारिंशत् स्तम्भा: आसन्।

(ङ) कृष्णमूर्तिस्य माता पिता च स्वशक्त्या श्राकण्ठस्य आतिथ्यम् अकुर्वन्।

7. (क) *सार्धदशवादनम्* (ख) पञ्चवादनम् (ग) सप्तवादनम् (घ) सार्धत्रय:वादनम् (ङ) सार्धद्वेवादनम् (च) नववादनम् (छ) एकादशवादनम् (ज) सार्धद्वादशवादनम् (झ) सार्धचत्वार:वादनम् (ञ) अष्टवादनम् (ट) सार्धएक:वादनम् (ठ) सार्धसप्तवादनम्।

8. (क) कृषक: क्षेत्रम् कर्षति। (ख) कृषकौ खननकार्यम् कुरुत:।

(ग) कृषका: धान्यम् रोपयन्ति। (घ) एष: क्षेत्रम् कर्षति।

(ङ) एतौ खननकार्यम् कुरुत:। (च) एते धान्यम् रोपयन्ति।

9. (क) षड्, (ख) द्वादश, (ग) एकत्रिंशत्, त्रिंशत्, (घ) अष्टाविंशति, (ङ) द्वौ।

10. (क) अष्टौ, (ख) श्रीकण्ठ, (ग) कृष्णमूर्ति, (घ) एकोनत्रिंशत्, (ङ) षड्।

11. (क) श्रीकण्ठस्य आतिथ्यम् कृष्णमूर्ति माता-पिता च अकुर्वन्।

(ख) स्वावलम्बनम् सर्वदा सुखम्।

(ग) श्रीकण्ठ: कृष्णमूर्ते: गृहं नववादने अगच्छत्।

(घ) कृष्णमूर्ते: माता पिता च कृषकदम्पती आसीत्।

(ङ) श्रीकण्ठ: अकथयत् मित्र! त्वं वचनानि श्रुत्वा मम मनसि महती प्रसन्नता जाता। अधुना अहमपि स्वकार्याणि स्वमेव कर्तुम् इच्छामि।

❒ क्रियाकलापम्

1. सार्ध पञ्च, नमस्कारम् माता-पिता, सार्धसप्तवादने, सार्धएकवादने, स्वच्छम्, विश्रामगृहे, त्रयवादनं, चत्वारि, पञ्चवादने, षट्, सप्त, अष्टवादने, तत्पश्चात् नववादने, सार्धनव।

कृष्णमूर्ति

2.

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	कृष्णमूर्ति:	कृष्णमूर्ती	कृष्णमूर्तय:
द्वितीया	कृष्णमूर्तिम्	कृष्णमूर्ती	कृष्णमूर्ती:
तृतीया	कृष्णमूर्त्या	कृष्णमूर्तिभ्याम्	कृष्णमूर्तिभि:

चतुर्थी	कृष्णमूर्त्यै	कृष्णमूर्तिभ्याम्	कृष्णमूर्तिभ्य:
पञ्चमी	कृष्णमूर्त्या:	कृष्णमूर्तिभ्याम्	कृष्णमूर्तिभ्य:
षष्ठी	कृष्णमूर्त्या:	कृष्णमूर्त्यो:	कृष्णमूर्तिनाम्
सप्तमी	कृष्णमूर्त्याम्	कृष्णमूर्त्यो:	कृष्णमूर्तीषु

3. छात्र स्वयं करें।

❑

5 हास्यबालकविसम्मेलनम्

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) (iii) वैद्यराज:, (ख) (ii) परान्नम्, (ग) (iv) घृतम्।

3. (क) क् + आ + व् + य् + अ + ह + अ + न् + त् + आ + र:
(ख) ह् + आ + स् + य् + अ + क् + अ + व् + इ + ध् + उ + र् + अ + न् + ध् + अ + र् + आ:
(ग) ज् + अ + न् + अ + स् + अ + ङ् + ख् + य् + आ + न् + इ + व् + आ + र् + अ + ण + ए
(घ) य् + आ + व् + अ + ज् + ज् + ई + व् + ए + त्

4. (क) वैद्यम्, (ख) टेलीफोन:, (ग) प्राप्य, (घ) उद्दिश्य, (ङ) देहस्य, (च) उपविष्टा:।

5. अध: – उपरि, हस्तम् – पादम्
अन्त: – बहि:, भोक्तव्य: – अखाद्य
दुर्बुद्धे – सुबुद्धे, श्रोतार: – वक्तार:
उच्चै: – नीचै:, कोलाहलम् – शान्तिम्
दुर्लभम् –सुलभम्, गत: – आगत:

6. (क) घृतं पीत्वा श्रमं कृत्वा च जन: ऋणं प्रत्यर्पयेत्:।
(ख) काव्य पाठश्रवणेन उत्प्रेरित एक: बालकोऽपि आशुकविता श्रावयति।
(ग) आम्-शरीरस्य पोषणं सर्वथा उचितमेव अस्ति।
(घ) अध श्रोतार: हास्यकविता श्रवणाय उत्सुक: सन्ति।

7. (क) उपरि, (ख) एकदा, (ग) अलम्, (घ) सर्वत्र, (ङ) बहि:, (च) अपि, (छ) अध:, (ज) अद्य, (झ) अन्त:, (ञ) कदा।

8. (क) पञ्चबालकवय:। (ख) श्रोतार:।
(ग) (जनसंख्यानिवारणे) नीम-हकीम खतरे: जान:।
(घ) परान्नं। (ङ) दुर्लभं।

9. (क) विविध-वेशभूषाधारिण: पञ्चबालकवय: आगता: सन्ति।
(ख) यमराजस्य सहोदर: वैद्यराज: अस्ति।
(ग) वैद्य: चितां प्रज्वलितां दृष्ट्वा विस्मित: अभवत्।
(घ) शरीरस्य पोषणम् सर्वथा उचितमेव।
(ङ) बालक: काव्यपाठश्रवणेन उत्प्रेरित: अभवत्।

❐ क्रियाकलापम्

कवि

1.

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	कवि:	कवी	कवय:
द्वितीया	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया	कविना	कविभ्याम्	कविभि:
चतुर्थी	कवये	कविभ्याम्	कविभ्य:
पञ्चमी	कवे:	कविभ्याम्	कविभ्य:
षष्ठी	कवे:	कव्यो:	कवीनाम्
सप्तमी	कवौ	कव्यो:	कविषु

2. छात्र स्वयं करें।

❐

6 पण्डिता रमाबाई

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) (iv) स्व-भ्रात्रा, (ख) (ii) इङ्ग्लैण्ड-देशे, (ग) (iii) पुणेनगरे।
3. (क) कस्य मरणानन्तरं रमाबाई महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत्?
(ख) रमाबाई 'शारदा-सदनम्' कुत्र अस्थापयत्?
(ग) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे कस्या निधनम् अभवत्?
(घ) कस्मै शिक्षां लभयन्ते स्म?
(ङ) डोंगरे कां परित्यज्य कां संस्कृतम्अध्यापयत्?
4. (क) 1858 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई जन्म अलभत।
(ख) सा स्वमातु: संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती।
(ग) सा ज्येष्ठभ्रात्रा सह समग्रं भारतम् अभ्रमत्।
(घ) रमाबाई महोदयाया: विपिनबिहारीदासेन विवाहम्: अभवत्।

(ङ) सा उच्चशिक्षार्थम् इंग्लैण्डदेशं गतवती।
(च) सा मुम्बईनगरे शारदा-सदनम् अस्थापयत्।
(छ) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयाया: निर्धनम् अभवत्।

5. (क) सा देशस्य-विदेशस्य च अनेअनेकाषु: भाषाषु: निपुणा आसीत्।
(ख) एतदर्भ स: समाजस्य प्रतारणाम् अपि असहत्।
(ग) तत्रैव सा ब्रह्मसमाजे प्रभाविता वेदाध्ययनम् अकरोत्।
(घ) तत्र अधुना अपि निराश्रिता: स्त्रिय: ससम्मानं जीवनं यापयन्ति।
(ङ) सा शिक्षा-आयोगस्य समक्षं नारी शिक्षा विषये स्वमतम् प्रस्तुतवती।

6.

(क) कन्या,	स्त्रीलिङ्ग,	प्रथमा,	बहुवचनम्
(ख) नारी,	स्त्रीलिङ्ग,	षष्टी,	बहुवचनम्
(ग) मनोरमा,	स्त्रीलिङ्ग,	तृतीया,	एकवचनम्
(घ) पितृ,	पुंल्लिङ्ग,	प्रथम,	एकवचनम्
(ङ) शिक्षा,	स्त्रीलिङ्ग,	चतुर्थी,	एकवचनम्

7. (क) कृ, लट्, प्रथमपुरुष, बहुवचनम् (ख) गम्, लङ्, प्रथमपुरुष, एकवचनम्
(ग) निवास्, लट्, प्रथमपुरुष, बहुवचनम् (घ) गम्, लृट, प्रथमपुरुष, एकवचनम्
(ङ) कृ, लङ्, प्रथमपुरुष, एकवचनम् (च) भ्रम्, लङ्, प्रथमपुरुष, एकवचनम्
(छ) याप्, लट्, प्रथमपुरुष, बहुवचनम् (ज) आस्, लङ्, उत्तमपुरुष, एकवचनम्

8. (क) तत्रैव, (ख) सदैव, (ग) देवैश्वर्यम्, (घ) महैश्वर्यम्, (ङ) जलोध:,
(च) महौजस्वी, (छ) वनौषधम्, (ज) महौषधम्।

9. (क) अष्टौशतम अष्ट पञ्चाशत् (ख) अष्टौशतम अशीति
(ग) नवशतम् द्वाविंशिति (घ) द्वे सहस्रम चतुर्दश।

10. (क) स्वमातु:, (ख) ब्रह्मसमाजेन ('सरस्वती'), (ग) विपिनबिहारी दासेन,
(घ) नि:सहाया: स्त्रिय:, (ङ) इङग्लैण्ड, (च) स्व-ज्येष्ठभ्राता सह।

11. (क) तत्र स्त्रिय: मुद्रणटङ्कण-काष्ठकलादीनाञ्च प्रशिक्षणमपि लभन्ते स्म।
(ख) रमाबाई वेदादीनां शास्त्राणां च शिक्षायै आन्दोलनं प्रारब्धवती।
(ग) स्त्रीशिक्षायां समाजसेवायाञ्च रमाबाई-महोदयाया: योगदानं अस्ति।
(घ) 'स्त्रीधर्मनीति' 'हाई कास्ट हिन्दू विमेन' रचनाद्वयेन रमाबाई प्रशंसिता वर्तते।
(ङ) रमाबाई ब्रह्मसमाजेन विचारै: प्रभाविता अभवत्।
(च) मुक्तिमिशनसंस्थाने निराश्रिता: स्त्रिय: ससम्मानं जीवनम् यापयन्ति।
(छ) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई महोदयाया: निधनं अभवत्।

❒ क्रियाकलापम्

1. **लभ् धातु**

लट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	लभते	लभेते	लभन्ते
मध्यम	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उत्तम	लभे	लभावहे	लभामहे

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
मध्यम	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
उत्तम	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
मध्यम	अलभथा:	अलभेथाम्	अलभध्वम्
उत्तम	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
मध्यम	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
उत्तम	लभै	लभावहै	लभामहै

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
मध्यम	लभेथा:	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
उत्तम	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

2. **ऋकारान्त शब्द पितृ**

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितर:
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितृन
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभि:
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्य:
पञ्चमी	पितु:	पितृभ्याम्	पितृभ्य:
षष्ठी	पितु:	पित्रौ:	पितृणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रौ:	पितृषु:

इसी ‘भ्रातृ’ शब्द के रूप भी लिखे जा सकते हैं। इन्हें छात्र स्वयं लिखें। ❑

7 सदाचारः

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) च् + आ + प् + अ + र् + आ + ह् + न् + इ + क् + अ + म्
(ख) प् + अ + र् + इ + व् + अ + र् + ज् + अ + य् + ए + त्
(ग) त् + य् + अ + ज् + ए + च् + छ् + अ + य् + य् + आ + म् + ई + श् + व् + अ + र + अ + म्
(घ) प् + आ + र् + अ + म् + प् + अ + र् + य + अ + क् + र् + अ + म् + आ + ग् + अ + त:
(ङ) स् + आ + न् + त् + अ + र् + आ + ल् + आ + न् + आ + म्

3. (क) न, (ख) आम्, (ग) न, (घ) आम्, (ङ) न।

4. (क) किं कृत्वा नर: दु:खी भवति? (ख) कम् कर्मणा सेवेत?
(ग) व्यवहारे का श्रेयसी? (घ) कदा व्यवहारे ऋजुता विधेया?
(ङ) प्रथमं ईश्वरं किं कुर्वीत? (च) क: न प्रतीक्षते?

5. (क) अनृतम्, (ख) अतीत:, (ग) सान्तरालानाम्, (घ) दुष्कर्म:, (ङ) ऋजुता-मृदुता, (च) क्षण:, (छ) प्रयासेन, (ज) तुच्छता, (झ) सनातन: (अमरत्व), (ञ) दुष्टणा।

6. (क) अनृतं प्रियं च न ब्रूयात्। (ख) व्यवहारे सर्वदा औदार्यं स्यात्।
(ग) श्रेष्ठ जनं कर्मणा सेवेत। (घ) व्यवहारे कदाचन कौटिल्यं न स्यात्।
(ङ) सत्यम् अप्रियं च न ब्रूयात्। (छ) सत्यम् प्रियं च ब्रूयात्।
(च) वाचा गुरुं सेवेत। (ज) मनसा मातरं पितरं च सेवेत।

7. (क) श्व: कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ण चापराह्णिक।
(ख) सर्वदा व्यवहारे स्यात् औदार्यं, सत्यता, सरलता, नम्रता च भवेत्।
(ग) प्रात:काले त्यजेच्छरयामीश्वरंस्य प्रथम स्मरेत्।
(घ) मृत्यु: नहि प्रतीक्षते कृतमस्य न वा कृतम्।
(ङ) मित्रेण कलहं कृत्वा जन: कदापि सुखी न अभवेत्।

8. (क) सदा, (ख) न, (ग) तथा, (घ) च, (ङ) अपि, (च) कदाचन, (छ) श्व:, (ज) अद्य।

9. (क) स: शिक्षक: कक्षायाम् श्यामपट्टे प्रश्नम् लिखति।
(ख) ते छात्रा: पुस्तिकायाम् उत्तराणि लिखन्ति।
(ग) शिक्षक: 'बालक:' पदम् लिखति।
(घ) तत्र एकं पुस्तकम् मंचे अस्ति।

10. (क) औदार्यम् (ख) सत्यं
(ग) मित्रेण (घ) प्रात: काले।
(ङ) नित्यकर्माणि। (च) सान्तरालानां।
(छ) कौटिल्यं।

11. (क) वर्णानां सान्तरालानां सदाचार: भवति।
(ख) मृत्यु: नहि प्रतीक्षते कृतमस्य न वा कृतम्।

(ग) सनातन: धर्म: शाश्वत: अस्ति।
(घ) सर्वदा व्यवहारे औदार्यं सत्यता च स्यात्।
(ङ) श्रेष्ठं जनं गुरुं चापि मातरं पितरं सततं सदा च मनसा वाचा कर्मणा सेवेत।
(च) मित्रेण कलहं कृत्वा मनुष्य: कदाचन सुखी न भवति।

❐ क्रियाकलापम्

1. **ब्रू (बोलना) के धातुरूप**

लट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	ब्रवीति	ब्रूत:	ब्रूवन्ति
मध्यम	ब्रवीषि	ब्रूथ:	ब्रूथ
उत्तम	ब्रवीमि	ब्रूव:	ब्रूम:

लृट लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	वक्ष्यति	वक्ष्यत:	वक्ष्यन्ति
मध्यम	वक्ष्यसि	वक्ष्यथ:	वक्ष्यथ
उत्तम	वक्ष्यामि	वक्ष्याव:	वक्ष्याम:

लङ् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रूवन्
मध्यम	अब्रवी:	अब्रूतम्	अब्रूत
उत्तम	अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम

लोट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	ब्रूतात्	ब्रूताम्	ब्रूवन्तु
मध्यम	ब्रूहि	ब्रूतम्	ब्रूत
उत्तम	ब्रवाणि	ब्रवाव	ब्रूवाम

विधिलिङ् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयु:
मध्यम	ब्रूया:	ब्रूयातम्	ब्रूयात:
उत्तम	ब्रूयाम्	ब्रूयाव	ब्रूयाम

2. छात्र स्वयं करें।

❑

8 विश्वबन्धुत्वम्

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2.

(क)	देश	पुंल्लिङ्ग	द्वितीया	बहुवचनम्
(ख)	घृ	स्त्रीलिङ्ग	चतुर्थी	एकवचनम्
(ग)	रक्ष्	स्त्रीलिङ्ग	षष्ठी	एकवचनम्
(घ)	ज्ञान-विज्ञान	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी/सप्तमी	द्विवचनम्
(ङ)	सर्व	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी	बहुवचनम्
(च)	तद्	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी	बहुवचनम्

3. (क) सूर्यस्य चन्द्रस्य च प्रकाश: सर्वत्र समानरूपेण प्रसरति।
(ख) उत्सवे, व्यसने, दुर्भिक्षे, च य: सहायतां करोति, स: बन्धु भवति।
(ग) परस्परं विद्वेषस्य देशानां विकास: अपि अवरुद्ध: भवति।
(घ) विश्वस्य कल्याणाय एतादृशी भावना: भवेत्।
(ङ) अयं निज: परोवेति गणना लघु चेतसाम्।

4. (क) त्यक्त्वा, (ख) आत्मानम्, (ग) सम्पन्नम्, (घ) बाधित:, (ङ) दु:खम्,
(च) परिवार:, (छ) सम्पूर्णे, (ज) परस्य।

5. (क) मित्रताया:, (ख) पर:, (ग) अधुना, (घ) समर्थान्, (ङ) दानवा:,
(च) लघुचेतसाम्, (छ) दु:खिन:, (ज) गृहीत्वा।

6. (क) अम्बायै, (ख) मञ्चस्य, (ग) पितरम्, (घ) हरये, (ङ) ग्रामस्य।

7. (क) ता: बालिका: मधुरं गायन्ति।
(ख) अहं पुस्तककालयात् पुस्तकानि आनयामि।
(ग) त्वं किम नाम असि।
(घ) छात्रा: क्रीडाक्षेत्रे कन्दुकेन क्रीडन्ति।

8. (क) उपेक्षाभावं।
(ख) निर्मलेन हृदयेन बन्धुताया:।
(ग) विद्वेषस्य शत्रुताया:, हिंसाया: च भावना।
(घ) असमर्थान् देशान्।
(ङ) समानरूपेण।
(च) विश्वबंधुत्वम्।

9. (क) उत्सवे, व्यसने, दुर्भिक्षे, राष्ट्र विप्लवे च य: सहायतां करोति, स: बन्धु भवति।

(ख) यत् एक: देश: अपरेण देशेन सह निर्मलेन हृदयेन बन्धुताया: व्यवहारं कुर्यात्।
(ग) यत् विश्वस्य सर्वेषु प्राणिषु समानं रुधिरं प्रसरति।
(घ) सर्वै: परस्परं वैरभावम् अपहाय विश्वबन्धुत्वं स्थापनीयम्।

❐ क्रियाकलापम्

1. **'सृ' धातु–सरकना**

लट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	सरति	सरत:	सरन्ति
मध्यम	सरसि	सरथ:	सरथ
उत्तम	सरमि	सरव:	सरम:

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	सरस्यति	सरस्यत:	सरस्यन्ति
मध्यम	सरस्यसि	सरस्यथ:	सरस्यथ
उत्तम	सरस्यामि	सरस्याव:	सरस्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	सरत्	सरताम्	सरन्
मध्यम	सरस्	सरतम्	सरत
उत्तम	सरम्	सरव	सरम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	सरतु	सरताम्	सरन्तु
मध्यम	सरहि	सरतम्	सरत
उत्तम	सरानि	सराव	साराम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	सरयात्	सरयाताम्	सरयुस
मध्यम	सरयास्	सरयातम्	सरयात
उत्तम	सरयाम	सरयाव	सरयाम

❑

9 सङ्कल्पः सिद्धिदायकः

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) (iv) मनस्वी, (ख) (iv) पार्वती, (ग) (iii) श्मशाने।

3. (क) माता, (ख) विहाय, (ग) नयनानि, (घ) अधोमुखी, (ङ) मौनम्, (च) आकपर्थ, (छ) प्रस्तरे, (ज) बहुजल्पकः, (झ) जन्तवः, (ञ) प्रथमम्।

4. (क) पार्वती, विजयाम् (ख) विजया, पार्वतीम्
(ग) शिवः, पार्वती (घ) वटुः, विजयाम
(ङ) शिवः, पार्वतीम्

5. (क) तपः प्रभावात् हिंस्रपशवोऽपि तव सखायः जाताः।
(ख) पार्वती शिवम् पतिरूपेण अवाञ्छत्।
(ग) वटुरूपधारि शिवः सहसैव उच्चै उपहसति।
(घ) यः निन्दाम् शृणोति सोऽपि पापभाग् भवति।
(ङ) त्वं तु जानासि एवं शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।

6.

(क) अपश्यत्	(क) अकथयत्
(ख) अतपत्	(ख) अनयत्
(ग) अचिन्तयत्	(ग) अपठत्
(घ) अवदत्	(घ) अधावत्
(ङ) अगच्छन्	(ङ) अहसत्

7.

पूजयति स्म/अपूजयत्,	पूजयतः स्म/अपूजयताम्,	पूजयन्ति स्म/अपूजयन्
रक्षित स्म/अरक्षत्,	रक्षतः स्म/अरक्षयताम्	रक्षन्ति स्म/अरक्षयन्
चरति स्म/अचरत्,	चरतः स्म/अरचरताम्	चरन्ति स्म/अचरन्
करोति स्म/अकरोत्,	कुरुतः स्म/अकुरुताम्,	कुर्वन्ति स्म/अकुर्वन्

8. (क) न्वेदयति, (ख) भवति, (ग) वदति, (घ) अस्वपति, (ङ) गच्छति, (च) प्राविशति।

9. अकथयताम् अकथयन् कथ्
अपूजयत् अपूजयन् पूज्
अरक्षत् अरक्षताम् रक्ष्
अवसतम् अवसत वास्
अपूजयः अपूजत् पूज्

अचरत: अचरतम् चर्
अपठाव अपठाम पठ्
अलिखताम् अलिखन् लिख्
अरचयम् अरचाव रच्

10. (क) गौरी शिखरम्, (ख) शिव:, (ग) पार्वती, (घ) शिव:, (ङ)तपस्यां, (च) विजयया।

11. (क) पार्वती क्रुद्धा सती अवदत् यत अरे वाचाल! अपसर! जगति न कोऽपि शिवस्य यथार्थं स्वरूपं जानाति। यथा त्वमसि तथैव वहसि।
(ख) शिव: निन्दा य: करोति शृणोति च पापभाग् भवति।
(ग) अहं तप: एव चरिष्यामि इति मम संङ्कल्प:।
(घ) वटो! स्वागतं ते। उपविशतु भवान्। इयं मे सखी पार्वती।
(ङ) शिवस्य त्रीणि नेत्राणि व्याघ्रचर्म वसनम् च।

❐ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।

2. **'ज्ञा' (जानना) धातु**

लट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जानाति	जानीत:	जानन्ति
मध्यम	जानासि	जानीथ:	जानीथ
उत्तम	जानामि	जानीव:	जानीस:

लृट लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जानीते	जानाते	जानते
मध्यम	जानीषे	जानाथे	जानीध्वे
उत्तम	जाने	जानीवहे	जानीमहे

लङ् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अजानात्	अजानीताम्	अजानन्
मध्यम	अजाना:	अजानीतम्	अजानीत
उत्तम	अजानाम्	अजानीव	अजानीम

लोट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जानातु	जानीताम्	जानन्तु
मध्यम	जानीहि	जानीतम्	जानीत
उत्तम	जानानि	जानाव	जानाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयु:
मध्यम	जानीया:	जानीयातम्	जानीयात
उत्तम	जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम

❐ क्रियाकलापम्

स्वप् (सोना) धातु

लट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	स्वपिति	स्वपित:	स्वपिन्ति
मध्यम	स्वपिसि	स्वपिथ:	स्वपिथ
उत्तम	स्वपिमि	स्वपिव:	स्वपिम:

लृट लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	स्वप्स्यति	स्वप्स्यत:	स्वप्स्यन्ति
मध्यम	स्वप्स्यसि	स्वप्स्यथ:	स्वप्स्यथ
उत्तम	स्वप्स्यामि	स्वप्स्याव:	स्वप्स्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	अस्वपीत्	अस्वपताम्	अस्वपन्
मध्यम	अस्वपि:	अस्वपतम्	अस्वपत
उत्तम	अस्वपम	अस्वप्व	अस्वप्म

लोट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	स्वपितु	स्वपताम्	स्वपन्तु
मध्यम	स्वपेधि	स्वपतम्	स्वपत
उत्तम	स्वपानि	स्वपाव	स्वपाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	स्वप्यात्	स्वप्याताम्	स्वप्यु:
मध्यम	स्वप्या:	स्वप्यतम्	स्वप्यात
उत्तम	स्वप्याम	स्वप्याव	स्वप्याम

❐

10 विमानयानं रचयाम

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम

2. (क) (iii) चन्दिरलोकम्, (ख) (iv) ग्रहाणाम्, (ग) (i) रचयाम।
3. (क) गावः, (ख) सौचिकः, (ग) अजा, (घ) मित्राणि।
4. (क) सुन्दरः - असुन्दरः　　(ख) चित्वा - विकीर्य
(ग) दुःखी - सुखी　　(घ) हर्षः - शोकः
(ङ) उन्नतः - अवनतः　　(च) गगने -पृथिव्याम्
5. (क) भानवः भानु　　(ख) गुरुम, गुरु, गुरु
(ग) पशुना, पशुभिः, पशु　　(घ) साधुभ्याम, साधुभ्यः, साधु
(ङ) वटुभ्याम, वटोभ्यः, वट　　(च) विभोः, विभूनाम, विभु
(छ) शिशवोः, शिशषु, शिशु　　(ज) हे विष्णु, हे विष्णवः, विष्णु
6. (क) विमले - निर्मले　　(ख) चन्द्रः - निशाकरः
(ग) सूर्यः - दिवाकरः　　(घ) अम्बुदः - मेघः
7. (क) उन्नत-वृक्षं, (ख) मौक्तिक-गगने, (ग) तुङ्गम्-भवनं, (घ) सुन्दर-ताराः, (ङ) पीड़ित-कृषकजनानाम्, (च) अम्बुदमालाम्-अम्बरभूषाम्।
8. (क) हिमवन्तं,　　(ख) चन्दिरलोकं,
(ग) सुन्दरतारा,　　(घ) दुःखित पीड़ित कृषिक-जनानां।
9. (क) राघव, माधव, सीता, ललिता च वायुयानं रचयन्ति।
(ख) वायुयानं उन्नतवृक्षं तुङ्गम् भवनं च क्रान्त्वा उपरि गच्छति।
(ग) शुक्रश्चन्द्रः सूर्यो गुरुरिति ग्रहान हि सर्वान गणयाम अतिक्रमणं बालकाः करिष्यन्ति।
(घ) विविधाः सुन्दरता राश्चित्वा मौक्तिकहारं रचयिष्यन्ति।

❒ क्रियाकलापम्

1. **क्रियापद रचयाम–धातु रच्**

लट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	रचति	रचतः	रचन्ति
मध्यम	रचसि	रचथः	रचथ
उत्तम	रचामि	रचावः	रचामः

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	रचिष्यति	रचिष्यत:	रचिष्यन्ति
मध्यम	रचिष्यसि	रचिष्यथ:	रचिष्यथ:
उत्तम	रचिष्यामि	रचिष्याव:	रचिष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अरचत्	अरचताम्	अरचन्
मध्यम	अरच:	अरचतम्	अरचत
उत्तम	अरचम्	अरचाव	अरचाम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	रचतु	रचताम्	रचन्तु
मध्यम	रच	रचतम्	रचत
उत्तम	रचाणि	रचाव	रचाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	रचेत्	रचेताम्	रचेयु:
मध्यम	रचे:	रचेतम्	रचेत
उत्तम	रचेयम्	रचेव	रचेम

2. प्रत्याहार **वर्ण**

चर् —	च, ट, त, क, प, श, ष, स।
यण् —	य, व, र, ल।
हश् —	ह, य, व, र, ल, ञ, म, ङ, ण, न, झ, भ, घ, ढ, घ, ज, ब, ग, ड, द।
अच् —	अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ।
खर् —	ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प, श, ष, स।
झल् —	झ, भ, घ, द, ध, ज, ब, ग, ड, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट, त, क, प, श, ष, स, ह। ❑

11 समवायो हि दुर्जयः

अभ्यासकंठी

❐ **मौखिकम्**

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) (i) चटकाया:, (ख) (ii) मक्षिकाया:, (ग) (ii) मेघनादस्य।

3. (क) करिष्यामि, (ख) स्फोटयिष्यति, (ग) गमिष्यति, (घ) पतिष्यति, (ङ) अनयत्, (च) त्रोटयति।

4. (क) चटकाया: क: भुवि अपतत्?
(ख) कालेन का: सन्तति: जाता?
(ग) कस्य वधेनैव मम दु:खम् अपसरेत्?
(घ) काष्ठकूट: कस्य गजस्य नयने स्फोटयिष्यति?

5. (क) तस्य गजस्य वधेनैव मम दु:खम् दूरं शक्नोति।
(ख) काष्ठकूट: चञ्च्वा तस्य नयने स्फोटयिष्यति।
(ग) तस्य अन्तिके अहं स्थास्यामि शब्दं च करिष्यामि।
(घ) चटकोविलापं श्रुत्वा खगं दु:खेम्।

6. (क) वसति स्म, (ख) वदति स्म, (ग) पठति स्म, (घ) नयति स्म, (ङ) त्रोटयति स्म, (च) प्रतिवसति स्म , (छ) पतति स्म, (ज) विलपति स्म, (झ) पृच्छति स्म, (ञ) न्यवेदयत: स्म।

7. (क) गम्, ता (ख) श्रु, त्वा
(ग) नाश, ता (घ) उप, एत्वा
(ङ) निर्मल, अल्य (च) मं, त्वा
(छ) कृ, ते (ज) श्रु, त्य

8. (क) एका, (ख) चत्वारि, (ग) तानि, (घ) ददाति, (ङ) अपठाम।

9. (क) चटका, (ख) प्रमत्त: गज:, (ग) शुण्डेन, (घ) मक्षिकाया:, (ङ) मण्डूक:।

10. (क) भद्रे किमर्थं विलपसि? (ख) ममापि मित्रं मण्डूक: मेघनाद: अस्ति।
(ग) यथाहं कथयामि तथा कुरुतम्। (घ) दुष्टेनैकेन गजेन मम सन्तति: नाशिता।
(ङ) काष्ठकूट: चटका मेघनादस्य पुर: अनयत्।

❐ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।

2. **विलप् धातु**

लट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	विलपति	विलपत:	विलपन्ति
मध्यम	विलपसि	विलपथ:	विलपथ
उत्तम	विलपामि	विलपाव:	विलपाव

लृट लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	विलपिष्यति	विलपिष्यत:	विलपिष्यन्ति
मध्यम	विलपिष्यसि	विलपिष्यथ:	विलपिष्यथ
उत्तम	विलपिष्यामि	विलपिष्याव:	विलपिष्याम

लङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	व्यलपत्	व्यलपयताम्	व्यलपयन्
मध्यम	व्यलपयः	व्यलपयतम	व्यलपयत
उत्तम	व्यलपयम्	व्यलपयाव	व्यलपयाम

लोट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	विलपतु	विलपताम्	विलपन्तु
मध्यम	विलप	विलपतम्	विलपत
उत्तम	विलपाणि	विलपाव	विलपाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम	विलपेत	विलपेताम्	विलपेयुः
मध्यम	विलपेः	विलपेतम्	विलपेत
उत्तम	विलपेयम्	विलपेव	विलपेम

❑

12 त्रिवर्णः ध्वजः

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) (ii) श्वेतवर्णः, (ख) (iii) समृद्धेः, (ग) (iv) नीलवर्णम्।

3. (क) न, (ख) आम्, (ग) न, (घ) आम्, (ङ) आम्।

4. (क) हरिवर्णः सुषमायाः उर्वरतायाः च सूचकः।
(ख) अशोकचक्रम् प्रगतेः न्यायस्य च प्रवर्तकम्।
(ग) त्रिवर्णः ध्वजः स्वाधीनतायाः राष्ट्रगौरवस्य च प्रतीकः।
(घ) त्रिवर्णध्वजस्य स्वीकरणं 22 जुलाई, 1947 तमे वर्षे जातम्।
(ङ) श्वेतवर्णः सात्विकतायाः निर्मलतायाः च सूचकः।
(च) केशरवर्णः शौर्यस्य त्यागस्य च सूचकः।

5. (क) ध्वजस्य मध्ये एक नीलवर्णं चक्रं वर्तते। इदं अशोकचक्रं कथ्यते।
(ख) सारनाथे अशोकस्तंभः अस्ति। तस्मात् एव एतत् गृहीतम्।
(ग) अस्माकं राष्ट्रध्वज विविधाने एकतास्य चिह्न अस्ति।
(घ) अद्य अस्माकं विद्यालयस्य प्रधानाचार्य ध्वजारोहणं करिष्यति।
(ङ) देशस्य स्वतंत्रताय कोटिके बहु जानायाः तेन प्राणान् अत्यागेत।

6. (क) षष्ठी, बहुवचनम्, (ख) तृतीय, बहुवचनम्,
(ग) षष्ठी, एकवचनम्, (घ) षष्ठी, एकवचनम्,
(ङ) षष्ठी, बहुवचनम्, (च) षष्ठी, बहुवचनम्।

7. (क) अस्माकं क: विश्वविजयी भवेत्?
(ख) स्वधर्मात् किम् वयं न कुर्याम?
(ग) एतत् सर्वम् अस्माकं नेतृणां कै: सत्फलम्?
(घ) कस्य समक्षं विजय: सुनिश्चित: भवेत्?

8. (क) केशर, (ख) प्रगते: न्यायस्य च, (ग) स्वाधीनतया: राष्ट्रगौरवस्य,
(घ) संलपन्ति, (ङ) अस्माकं ध्वजे, (च) 'स्वतंत्रता दिवस'।

9. (क) अस्माकं ध्वजस्य श्वेतवर्ण: सूचक: शान्त, सत्य अस्ति।
(ख) अशोकस्तम्भ: सारनाथे अस्ति।
(ग) त्रिवर्णध्वजस्य उत्तोलनं 'स्वतंत्रता दिवस' भवति।
(घ) अशोकचक्रे चतुर्विंशति: अरा भवति।
(ङ) अस्माभि: ध्वजस्य मानसम्मानरक्षा करणीया।
(च) स्वतन्त्रतादिवसे छात्रा: सांस्कृतिक कार्यक्रम: कुर्वन्ति।
(छ) श्वेत शान्ते:, सत्य, हरितश्च समृद्धे, केशरवर्ण शौर्यस्य सूचक: अस्ति।

❐ क्रियाकलापम्

1. **जि (जीतना) धातु**

लट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जयति	जयत:	जयन्ति
मध्यम	जयसि	जयथ:	जयथ
उत्तम	जयामि	जयाव:	जयाम:

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जेष्यति	जेष्यत:	जेष्यन्ति
मध्यम	जेष्यसि	जेष्यथ:	जेष्यथ
उत्तम	जेष्यामि	जेष्याव:	जेष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अजयत्	अजयताम्	अजयन्
मध्यम	अजय:	अजयतम्	अजयत
उत्तम	अजयम्	अजयाव	अजयाम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जयतु	जयताम्	जयन्तु
मध्यम	जय	जयतम्	जयत
उत्तम	जयानि	जयाव	जयाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	जयेत्	जयेताम्	जयेयुः
मध्यम	जयेः	जयेतम्	जयेत
उत्तम	जयेयम्	जयेव	जयेम

❑

13 विद्याधनम्

अभ्यासकंठी

❑ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❑ लिखितम्

2. (क) (iii) गुरुणाम्, (ख) (iii) संस्कृता, (ग) (i) भाग्यस्य।

3. (क) भ् + र् + आ + त् + ऋ + भ् + आ + ज् + य् + अ + म्
(ख) च् + अ + न् + द् + र् + ओ + ज् + ज् + व् + अ + ल् + आ
(ग) स् + अ + म् + अ + ल् + अ + ङ् + क् + अ + र + ओ + त + इ
(घ) क् + ई + र् + त् + इ + र् + अ + त् + उ + ल + आ

4. (क) (vi), (ख) (iv), (ग) (v), (घ) (iii), (ङ) (ii), (च) (i)।

5. (क) न, (ख) आम्, (ग) आम्, (घ) न, (ङ) आम्, (च) आम्।

6. (क) चन्द्रोज्ज्वलाः केः पुरुषं न अलङ्कुर्वन्ति?
(ख) कः हिते नियुङ्क्ते? (ग) विद्याधनं कथं धनमस्ति?
(घ) विद्या कुत्र कीर्तिं तनोति? (ङ) विद्याविहीन कः पशुः अस्ति?

7. (i) पशुः, (ii) गुरुः, (iii) मूर्धजाः, (iv) हाराः।
(i) विद्या, (ii) संस्कृता, (iii) रतिः, (iv) अलङ्कृताः।
(i) धनम्, (ii) सततम्, (iii) भूषणम्, (iv) कुसुमम्।

8. (क) न + अलंकृता (ख) वाण् + एका
(ग) च + आश्रय (घ) विद्या + अधिकारं
(ङ) कान्त + एव (च) कल्पलत + एव
(छ) रूपम् + अधिकम् (ज) चन्द्र + उज्ज्वला

9. (क) विद्याविहीन, (ख) विद्या, (ग) केयूराः, (घ) वाणी, (ङ) अखिल भूषणानि, (च) विद्या, (छ) राजसु, (ज) विद्या।

10. (क) मातेव रक्षति पिते हिते नियुङ् क्ते आदि करोति।
(ख) केयूराः न विभूषन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला न भूषयति।
(ग) विद्याधनं सर्वप्रधानम्।

❐ क्रियाकलापम्

1. **राजन् शब्द के रूप**

(नकरांत-पुंल्लिङ्ग)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजन:
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञ:
तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभि:
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्य:
पञ्चमी	राज्ञ:	राजभ्याम्	राजभ्य:
षष्ठी	राज्ञ:	राज्ञो:	राज्ञाम्
सम्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञो:	राजसु

❐ क्रियाकलापम्

2. **तन् धातु**

लट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	तनोति	तनुत:	तनवन्ति
मध्यम	तनोषि	तनुथ:	तनुथ
उत्तम	तनोमि	तनुव:	तनुम:

लृट लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	तनिष्यति	तनिष्यत:	तनिष्यन्ति
मध्यम	तनिष्यसि	तनिष्यथ:	तनिष्यथ
उत्तम	तनिष्यामि	तनिष्याव:	तनिष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अतनोत्	अतनुताम्	अतनवन्
मध्यम	अतनो:	अतनुतम्	अतनत
उत्तम	अतनवम्	अतनव	अतनम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	तनोतु	तनुताम्	तनवन्तु
मध्यम	तनु	तनुतम्	तनुत
उत्तम	तनवाणि	तनवाव	तनवाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	तनयात्	तनयाताम्	तनयुः
मध्यम	तनुयाः	तनयातम्	तनयात
उत्तम	तनयाम्	तनयाव	तनयाम

❑

14 अमृतं संस्कृतम्

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) (ii) आर्यभटः, (ख) (ii) अभ्युदयाय, (ग) (i) उत्तमजनानाम्।

3. (क) (iii), (ख) (v), (ग) (iv), (घ) (i), (ङ) (ii)।

4. (क) संस्कृतभाषा सर्वासे प्राणेन सम व्यावहारिकं शिक्षां ददन्ति।
(ख) अस्माभिः संस्कृतम् अवश्यमेव पठनीयम्।
(ग) चिकित्साक्षेत्रे चरक सुश्रुतयो योगदानं संसारे प्रसिद्धः अस्ति।
(घ) संस्कृत साहित्ये वर्तते विद्यमानाः सूक्तयः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति।
(ङ) विश्वस्य सर्वे भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनतमा भाषास्ति।

5. (क) शल्यक्रियायाः वर्णनं कस्याम् अस्ति?
(ख) कान प्रति अस्माभिः प्रियं व्यवहर्त्तव्यम्?
(ग) चिकित्साशास्त्रे कस्य योगदानं विश्वप्रसिद्धम् अस्ति?
(घ) संस्कृते ज्ञानविज्ञानयोः कः सुरक्षितोऽस्ति?
(ङ) संस्कृतमेव कस्य कृते सर्वोत्तमा भाषा?

6. (क) सूक्ति, स्त्रीलिङ्ग, पञ्चमी, बहुवचनम्
(ख) शान्ति, स्त्रीलिङ्ग, चतुर्थी, एकवचनम्
(ग) प्रति, स्त्रीलिङ्ग, तृतीया, बहुवचनम्
(घ) मति, स्त्रीलिङ्ग, सप्तमी, बहुवचनम्
(ङ) संस्कृत, स्त्रीलिङ्ग, तृतीया, एकवचनम्
(च) महापुरुष, पुल्लिग, षष्ठी, बहुवचनम्

7. (क) निधिः, (ख) विद्या, (ग) धनाढ्य, (घ) वासुधैव कुटुम्बकम्, (ङ) योगदानं।

8. (क) आर्यभटः, (ख) अर्थशास्त्र, (ग) संस्कृत, (घ) संस्कृते विद्यमानाः,
(ङ) अमृतं संस्कृतम्।

9. (क) भारतसर्वकारस्य राजचिह्ने 'सत्यमेव जयते' लिखितम् अस्ति।
(ख) अस्याः वाङ्मयं वेदैः पुराणैः नीतिशास्त्रे च आदि समृद्धमस्ति।

(ग) अस्य संगणकस्य कृते सर्वोत्तम भाषा विद्यते।
(घ) येन मनुष्यस्य समाजस्य च परिष्कार: भवेत।
(ङ) भारतसर्वकारस्य राजचिह्ने स्वीकृता: सन्ति।
(च) अमृतं संस्कृतम् भारतस्य प्रतिष्ठे।

❒ क्रियाकलापम्

1. **आकारांत–स्त्रीलिङ्ग-शब्द:**

लता

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	लता	लते	लता:
द्वितीया	लताम्	लते	लता:
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभि:
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्य:
पञ्चमी	लताया:	लताभ्याम्	लताभ्य:
षष्ठी	लताया:	लतयो:	लतानाम्
सम्तमी	लतायाम्	लतयो:	लतासु

2. **ईकारांत–स्त्रीलिङ्ग-शब्द:**

नदी

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्य:
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदी:
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभि:
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्य:
पञ्चमी	नद्या:	नदीभ्याम्	नदीभ्य:
षष्ठी	नद्या:	नद्यो:	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्यो:	नदीषु

2. **कथ् धातु**

लट् लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	कथयति	कथमत:	कथयन्ति
मध्यम	कथयसि	कथयथ:	कथयथ
उत्तम	कथयामि	कथयाव:	कथयाम:

लृट लकार:

पुरुष:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	कथयिष्यति	कथयिष्यत:	कथयिष्यन्ति
मध्यम	कथयिष्यसि	कथयिष्यथ:	कथयिष्यथ
उत्तम	कथयिष्यामि	कथयिष्याव:	कथयिष्याम:

लङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
मध्यम	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उत्तम	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

लोट् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु
मध्यम	कथय	कथयतम्	कथयत
उत्तम	कथयानि	कथयाव	कथयाम

विधिलिङ् लकारः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः
मध्यम	कथयेः	कथयेतम्	कथयेत
उत्तम	कथयेयम्	कथयेव	कथयेम

प्रेर् धातु

छात्र स्वयं करें। ❑

15 लालनगीतम्

अभ्यासकंठी

❐ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❐ लिखितम्

2. (क) प् + र् + आ + त् + अ + र् + य् + अ + च् + छ् + अ + त् + इ
(ख) च् + इ + त् + र् + अ + प् + अ + त् + अ + ङ् + ग् + आ
(ग) उ + च् + च् + ऐ + र् + ढ् + अ + क् + क् + आ
(घ) व् + इ + व + इ + ध + ऐ + र् + व् + अ + र् + ण् + ऐ + व् + इ + र् + भ् + आ + त + इ

3. (क) कः पृष्ठे भारं वहति?
(ख) कदा अश्वः किमपि न खादति?
(ग) कः उदिते धारणी विहसति?
(घ) घोटकराजः कीदृशीं धावति?
(ङ) सलिले किम् सेलति?
(च) कुत्र चित्रपतङ्गाः डयन्ते?

4. (क) भयङ्करम्, (ख) मृगः, (ग) पृथिवी, (घ) वने, (ङ) जले, (च) देवालये, (छ) मसृणम्, (ज) उत्पतन्ति, (झ) द्रुतगत्या, (ञ) क्षीरं, (ट) पल्लवम्, (ठ) सक्रीडम्।
5. (क) (v), (ख) (iv), (ग) (i), (घ) (iii), (ङ) (ii)।
6. (क) चित्रपतङ्गाः, (ख) हरिणेषु (ग) भल्लुकेन्, (घ) व्याघ्रम्, (ङ) उष्ट्रभ्याम्, (च) हे घोटकराज, (छ) कमलाभिः, (ज) सरिते।
7. (क) हरिणः नवघासम् खादति सर्वत्र च पश्यति।
(ख) उष्टः मन्दं-मन्दं गच्छति पृष्ठे प्रचुरम भारं निवहति च।
(ग) घोटकराजः क्षिप्रं धावति। धावन समये अयम् किमपि न खादति।
(घ) अस्य करालम् भल्लूकः पश्यतु, यः नृत्यति।
8. (क) खगाः कूजन्ति।
(ख) कमलानि विकसन्ति।
(ग) बालाः क्रीडन्ति।
(घ) चित्रपतङ्गाः डयन्ते।
(ङ) सूर्यः उदेति।
9. (क) धरणी, (ख) कमलम्, (ग) विपिने, (घ) नवघासम्, (ङ) उष्ट्रः, (च) घोटकः, (छ) भल्लुकः।
10. (क) धेनु प्रातर्यच्छति दुग्धम् यच्छति।
(ख) सिंहः गहने विपिने नर्दति।
(ग) उदिते सूर्य धरणी विहसति।
(घ) विविधैः वर्णै र्विभाति चित्रम्।
(ङ) उष्ट्रः तुङ्ग भवति मन्दं-मन्दं च पृष्ठे प्रचुरं भारं निवहति।

❒ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें। ❑

16 ऐश्वर्यायाः जिज्ञासा

अभ्यासकंठी

❒ मौखिकम्

1. छात्र स्वयं करें।

❒ लिखितम्

2. (क) (iii) षष्ठी, (ख) (ii) पार्श्वे, (ग) (ii) मन्त्रिणे।
3. (क) कैः सेतोः निर्माणम् कुर्वन्ति?
(ख) कुत्रं प्रस्तराणि आनीय सेतोः निर्माणं भवति?

(ग) जना: कस्मै देशस्य विकासार्थ धनं ददति?
(घ) कस्य प्रश्नै: सर्वेषां बुद्धिः चक्रवत् भ्रमति?
(ङ) मंत्री कस्मै उद्घाटनार्थम् आगच्छति?

4. (क) सा अस्मरत् यत अद्य तु मंत्री आगमिष्यति।
(ख) कर्मकरा: पर्वतेभ्य प्रस्तराणि आनयन्ति।
(ग) पिता! मंत्री किमर्थम् अस्माकं नगरे आगच्छति।
(घ) बालका: बालिका: च अतीव प्रश्नान् पृच्छन्ति।
(ङ) प्रथममेव अहं अकथयम् यत् स: एव देशस्य मंत्री अस्ति।

5.

(क) गम्	लृट्	प्रथम	एकवचनम्
(ख) पृच्छ्	लङ्	प्रथम	एकवचनम्
(ग) चिन्त्	लट्	प्रथम	एकवचनम्
(घ) आनय्	लट्	प्रथम	बहुवचनम्
(ङ) निर्म्	लट्	प्रथम	बहुवचनम्
(च) कृ	लङ्	प्रथम	बहुवचनम्
(छ) आयात	लट्	प्रथम	बहुवचनम्

6.

प्रथमा,	पितरौ,	पितर:	
भ्राता,	भ्रातर:,	भ्रातृ	
द्वितीया,	दातारौ,	दातृ	
धातारम्,	धातृन्,	धातृ	
धातृभ्याम्,	धातृ		
कर्त्रा,	कर्तृभि:,	कर्तृ	
नेत्रभ्याम्,	नेत्		
विधातृभ्याम्,	विधातृभ्य:,	विधात	
कर्तुभ्याम्,	कर्तृभ्य:,	कर्तृ	
हर्तृ:,	हर्तृभ्याम्,	हर्तु:	
पितृ			
भ्रातृ,	भ्रात्रो,	भ्रातृणाम्,	भ्रातृ
सवित्रो:,	सवितृ		
अभिनेत्रो:,	अभिनेतृषु,	अभिनेत	
जामातृ			
हे नप्तारौ, हे नप्तार:, नप्तृ			

7. (क) पित्रा, (ख) भ्रात्रे, (ग) कर्त्तार:, (घ) पिता, (ङ) भ्रातरो, (च) श्रोतृणाम्।

8. (क) बाला: वर्षायाम् छत्रम् धारयन्ति। (ख) ते बसयानम् आरोहन्ति।
(ग) ते छत्रम् धारयन्ति। (घ) बाला: वर्षायाम् बसयानम् आरोहन्ति।
(ङ) ते वर्षायाम् बसयानम् आरोहन्ति।

9. (क) ऐश्वर्यायाः, (ख) ऐश्वर्यायाः, (ग) कर्मकराः, (घ) जनाः पर्वतेभ्यः, (ङ) प्रजा, (च) सर्वकारे।

10. (क) मंत्री सेतुस्य उदघाटनार्थं आगच्छति।
(ख) कर्मकराः सेतुं निर्माणाय कर्मकराः प्रस्तराणि निर्मान्ति।
(ग) बालिकायाः ऐश्वर्याया सर्वदा बहून् प्रश्नान् पृच्छति।
(घ) ''चल सुसज्जिता भूत्वा विद्यालयं चल।''

❐ क्रियाकलापम्

1. छात्र स्वयं करें।

2. **सर्वनाम 'तत्' शब्द के रूप**

तत् (पुंल्लिङ्ग)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् (नपुंसकलिङ्ग)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

सर्वनाम शब्द–एतत् के रूप

एतद्/एतत् (यह)/पुंल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषः	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्/एनम्	एतौ/एनौ	एतान्/एनान्
तृतीया	एतेन/एनेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

सर्वनाम शब्द रूपों में सम्बोधन नहीं होता है।

एतद्/एतत् (यह), स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषा	एते	एताः
द्वितीया	एताम्/एनाम्	एते/एने	एताः/एनाः
तृतीया	एतया/एनया	एताभ्याम्	एताभिः
चतुर्थी	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
पञ्चमी	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
षष्ठी	एतस्याः	एतयोः/एनयोः	एतासाम्
सप्तमी	एतस्याम्	एतयोः/एनयोः	एतासु

एतद्/एतत् नपुंसकलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतद्/एतत्	एते	एतानि
द्वितीया	एतद्/एतत्	एते/एने	एतानि/एनानि
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्यः	एतयोः/एनयो	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन	एतयोः/एनयो	एतेषु

सर्वनाम शब्द यद् के रूप

यद् (जो) पुंल्लिङ्ग रूप

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः

चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्य:
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्य:
षष्ठी	यस्य	ययो:	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययो:	येषु

यद् (जो) स्त्रीलिङ्ग रूप

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	या	ये	या:
द्वितीया	याम्	ये	या:
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभि:
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्य:
पञ्चमी	यस्या:	याभ्याम्	याभ्य:
षष्ठी	यस्या:	ययो:	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययो:	यासु

यद् (जो) नपुंसकलिङ्ग

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि
तृतीया	येन	याभ्याम्	यै:
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्य:
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्य:
षष्ठी	यस्य	ययो:	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययो:	येषु

मातृ शब्द के रूप

विभक्ति:	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	माता	मातरौ	मातर:
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातृ:
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभि:
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
पञ्चमी	मातु:	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
षष्ठी	मातु:	मात्रो:	मातृणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रो:	मातृषु

❑